

DOI 10.31558/2307-2318.2020.2.1

УДК 338.24.01

JEL: E22, I30, J10, J18, J24, O10

Козловський С.В.,

доктор економічних наук, професор,

Донецький національний університет імені Василя Стуса

s.kozlovskyy@donnu.edu.ua

ORCID: 0000-0003-0707-4996

Непиталюк А.В.,

аспірант,

Донецький національний університет імені Василя Стуса

anton.nepytaliuk@gmail.com

ORCID: 0000-0002-7890-3889

ДЕМОГРАФІЧНА СКЛАДОВА СТРАТЕГІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Досліджено демографічну складову стратегії соціального та економічного розвитку за сучасних умов. З'ясовано та обґрунтовано роль демографічної політики в системі основних стратегічних нормативно-правових документів. Здійснено аналіз основних соціально-демографічних характеристик населення за умов трансформаційних перетворень національної економіки із врахуванням макроекономічної циклічності. Обґрунтовано, що пріоритетними напрямками демографічної стратегії виступає багатомірний комплекс заходів щодо стійкого збільшення середньої очікуваної тривалості життя при народженні, зниження смертності населення, особливо в страті економічно активного населення, а також серед дітей віком до п'яти років. Визначено основні причини скорочення чисельності наявного населення України в 1990–2019 роках, враховуючи характерні особливості його природного та механічного руху. Детерміновано особливості розподілу наявного населення України, зважаючи на його розподіл на міське та сільське. Здійснено компаративний аналіз основних демографічних індикаторів, зокрема середнього річного темпу зміни чисельності населення, середнього рівня народжуваності, середньої очікуваної тривалості життя при народженні, рівня смертності (окремо для чоловіків та жінок), коефіцієнтів демографічного навантаження (загального, а також особами віком до 15 та понад 65 років зокрема) в Україні та окремих країнах Східної і Центральної Європи із розвинутою та емерджентною транзитивною економіками. Проаналізовано демографічне навантаження в окремих адміністративно-територіальних одиницях України. Досліджено характер впливу вказаних соціальних та демографічних показників на темпи економічного зростання в контексті теорії стійкості. Досліджено динаміку індексу людського розвитку в Україні та особливості його композиції, враховуючи економічні та соціокультурні реалії. Визначено, що генеральною задачею стратегічного регулювання в контексті забезпечення економічного розвитку та оптимізації пропорцій суспільного виробництва наразі є регулювання системи демографічних детермінант.

Ключові слова: демографічна структура, демографічна стійкість, економічне

зростання, економічна стратегія, економічна стійкість.

Рис. - 2., Табл. - 1, Літ. - 17.

Козловский С.В.,

д.э.н., профессор,

Донецкий национальный университет имени Василя Стуса

s.kozlovskyy@donnu.edu.ua

ORCID: 0000-0003-0707-4996

Непиталюк А.В.,

аспирант,

Донецкий национальный университет имени Василя Стуса

anton.nepytaliuk@gmail.com

ORCID: 0000-0002-7890-3889

ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ СТРАТЕГИИ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Исследована демографическая составляющая стратегии социального и экономического развития в современных условиях. Выяснена и обоснована роль демографической политики в системе основных стратегических нормативно-правовых документов. Осуществлен анализ основных социально-демографических характеристик населения в условиях трансформационных преобразований национальной экономики с учетом макроэкономической цикличности. Обосновано, что приоритетными направлениями демографической стратегии выступает многомерный комплекс мероприятий по устойчивому увеличению средней ожидаемой продолжительности жизни при рождении, снижению смертности населения, особенно в страте экономически активного населения, а также среди детей в возрасте до пяти лет. Определены основные причины сокращения численности наличного населения Украины в 1990–2019 годах, учитывая характерные особенности естественного и механического движения. Детерминированы особенности структуры наличного населения Украины, учитывая его деление на городское и сельское. Осуществлен компаративный анализ основных демографических индикаторов, в частности среднегодового темпа изменения численности населения, среднего уровня рождаемости, средней ожидаемой продолжительности жизни при рождении, уровня смертности (отдельно для мужчин и женщин), коэффициентов демографической нагрузки (общего, а также лицами в возрасте до 15 и более 65 лет в том числе) в Украине и отдельных странах Восточной и Центральной Европы с развитой и эмерджентной транзитивной экономикой. Проанализирована демографическая нагрузка в отдельных административно-территориальных единицах Украины. Исследован характер влияния указанных социальных и демографических показателей на темпы экономического роста в контексте теории устойчивости. Исследована динамика индекса человеческого развития в Украине и особенности его композиции, учитывая экономические и социокультурные реалии. Определено, что генеральной задачей стратегического регулирования в контексте обеспечения экономического развития и оптимизации пропорций общественного воспроизводства является регулирование системы демографических детерминант.

Ключевые слова: демографическая структура, демографическая устойчивость, экономический рост, экономическая стратегия, экономическая устойчивость.

Рис. - 2., Табл. - 1, Літ. - 17.

S. Kozlovskiy,

Doctor of Economic Sciences, Professor,
Vasyl' Stus Donetsk National University

s.kozlovskyy@donnu.edu.ua

ORCID: 0000-0003-0707-4996

A. Nepyaliuk,

Ph.D. student,
Vasyl' Stus Donetsk National University

anton.nepyaliuk@gmail.com

ORCID: 0000-0002-7890-3889

DEMOGRAPHIC COMPONENT OF THE SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT STRATEGY

The social and economic development strategy's demographic component was investigated, regarding actual conditions. The demographic policy's role in the system of strategic legislation was clarified and substantiated. The analysis of the population's main socio-demographic characteristics under conditions of the national economy's transformations was carried out, taking macroeconomic cyclicity into account. It was substantiated that the demographic strategy's priorities should be regarded as a multidimensional set of measures to increase life expectancy at birth, to reduce mortality, especially in the economically active population's stratum as well as in the stratum of children under 5 years of age. The main reasons for the reduction in Ukrainian population over the 1990–2019 period have been identified, considering its natural and mechanical movements. Ukrainian population's distribution peculiarities were determined, taking its division between the urban and the rural into account. For Ukraine and some Eastern and Central European advanced and emerging market economies, the comparative analysis of the main demographic indicators – in particular the average annual rate of population change, the average fertility rate, the average life expectancy at birth, the average mortality rate (separately for men and women), the average total demographic dependency ratio, the young people dependency ratio, and the elderly dependency ratio as well – was performed. The total demographic dependency ratio in particular Ukrainian administrative-territorial units was analyzed too. The influence of specified social and demographic indicators on the economic growth rates in the context of sustainability theory was investigated. In Ukraine, the human development index's dynamics and compositional peculiarities were studied, regarding both economic and socio-cultural peculiarities. It was determined that the strategic regulation's general task in the context of economic development and public production structural optimization was associated with the regulation of demographic determinants.

Keywords: demographic structure, demographic sustainability, economy growth, economic strategy, economic sustainability.

Fig.- 2, Tab. - 1, Ref. – 17

Постановка проблеми. Реалізація іманентного потенціалу національної економіки є можливою виключно за умов врахування базових демографічних характеристик населення при розробці і виконанні положень стратегічних документів соціально-

економічного розвитку. Хоча між обсягом реального ВВП і кількісними та якісними характеристиками населення працездатного віку існує певна стохастична залежність, визначальною в контексті забезпечення стійкого зростання є не стільки вона, скільки динамічний та багатовимірний комплекс соціальних, економічних, культурних та інших факторів. Інерційність змін чисельності і структури населення об'єктивно зумовлює необхідність реалізації демографічної стратегії в комплексі з перспективними програмами соціально-економічного зростання. Після здобуття Україною незалежності нормативно-правові акти щодо базових векторів розвитку були переважно тактичними і не імплементалися повною мірою. Тому дослідження основних соціально-демографічних характеристик національної економіки в контексті забезпечення її стійкості видається актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вказані питання вивчали зарубіжні автори: Д. Е. Блум [1–2], А. К. Келлі [3], Т. Лінд [4], Б. Малмберг [4], Р. М. Шмідт [3], Дж. Д. Сакс [2], Р. Б. Фріман [1] та ін. Серед вітчизняних дослідників вказаної проблематики значний особистий внесок зробили С. В. Козловський [5–6], І. О. Курило [7], Е. М. Лібанова [8], С. І. Пирожков [9] тощо. Проте чимало теоретико-методологічних і прикладних аспектів формування та реалізації державної демографічної стратегії залишилися досі невизначеними.

Визначення питань, які не вирішені в даній для дослідження проблематиці. Роль соціально-демографічних чинників у формуванні базису для забезпечення стійкого економічного зростання залишається недостатньо вивченою. Взаємозв'язок понять економічного розвитку та демографічної стійкості наразі недостатньо вивчений у вітчизняному науковому дискурсі. Характер впливу природного та механічного руху населення на сукупну продуктивну спроможність національної та глобальної економіки потребує всебічного оцінювання.

Метою статті є систематизація і поглиблення теоретико-методологічних положень щодо ролі демографічної складової у забезпеченні стійкого соціально-економічного розвитку.

Виклад основного матеріалу. Стратегія демографічного розвитку охоплює комплекс питань пов'язаних зі: стійким збільшенням тривалості життя населення (враховуючи обмеженість біологічних можливостей людського організму); зниженням вірогідності смертності населення працездатного віку, а також дітей; протидією масштабному перманентному відтоку працездатної молоді, негативно відбиваючомуся на виробничому і репродуктивному потенціалі суспільства. Така стратегія базується на пропагандистських заходах щодо утвердження в суспільстві родинних цінностей, відповідального ставлення громадян до планування сім'ї. Вирішення наявних демографічних проблем можливе шляхом: – розвитку сім'ї та підвищення народжуваності; – підвищення середньої очікуваної тривалості життя завдяки зниженню рівнів смертності і захворюваності; – раціонального регулювання міграції; – елімінації ймовірних негативних наслідків старіння населення країни; – планомірного демографічного розвитку регіонів.

Динаміка наявного населення України із розподілом на сільське і міське представлена на рисунку 1. Абсолютне зменшення чи збільшення чисельності наявного (постійного) населення не може служити однозначним індикатором зміни тренду економічного розвитку. Принциповим є коефіцієнт демографічного навантаження та комплексні якісні зміни у структурі населення з огляду на продуктивність його страт. Концепція стійкості передбачає існування оптимального співвідношення низьковолатильного коефіцієнту демографічного навантаження, враховуючи тренди

наявних коефіцієнтів фертильності та летальності. Вплив публічних інституцій на останні є опосередкованим, але парадигма проваджуваної політики може бути визнана значущим інституційним фактором ендегенного економічного розвитку.

Абсолютне зменшення чисельності наявного населення України у 1990–2019 роках склало 9,685 млн осіб, в т. ч. з врахуванням 5,613 міських і 4,073 млн сільських мешканців. За цей період чисельність постійного населення скоротилась на 9,573 млн: 4,371 млн чоловіків та 5,202 млн жінок, відповідно. Впродовж періоду наявне населення стійко перевищувало постійне, що, з одного боку, опосередковано вказує на недосконалість проваджуваної міграційної політики, а з іншого – на необхідність інституційної трансформації основних трендів вітчизняної економічної політики. Розрив між вказаними показниками у 1990-ті роки мав нестійку зростаючу тенденцію, а в 2000–2010-ті роки переважно спадав. Максимальне перевищення чисельністю наявного над постійним населенням – на 4218,00 тис осіб – спостерігалось у 1995 році. Цей факт може бути раціонально пояснений необхідністю возз'єднання сімей після становлення української державності, певною інерційністю у середовищі міграційного та цивільного права. Навпаки, у 2015 році, після вирішального етапу економіко-політичної кризи в умовах зовнішньої гібридної агресії, аналізований розрив досяг мінімального стаціонарного значення – 169,90 тис осіб, – обумовленого економічними чинниками. Надалі до 2019 року вказаний розрив залишався незмінним, може бути пояснене водночас і певною стабілізацією чисельності населення, і недосконалістю методології демографічної статистики. З огляду на концепт демографічної стійкості, вказаний розрив не має принципового значення, формується переважно за рахунок осіб, приналежних до страти економічно неактивного населення.

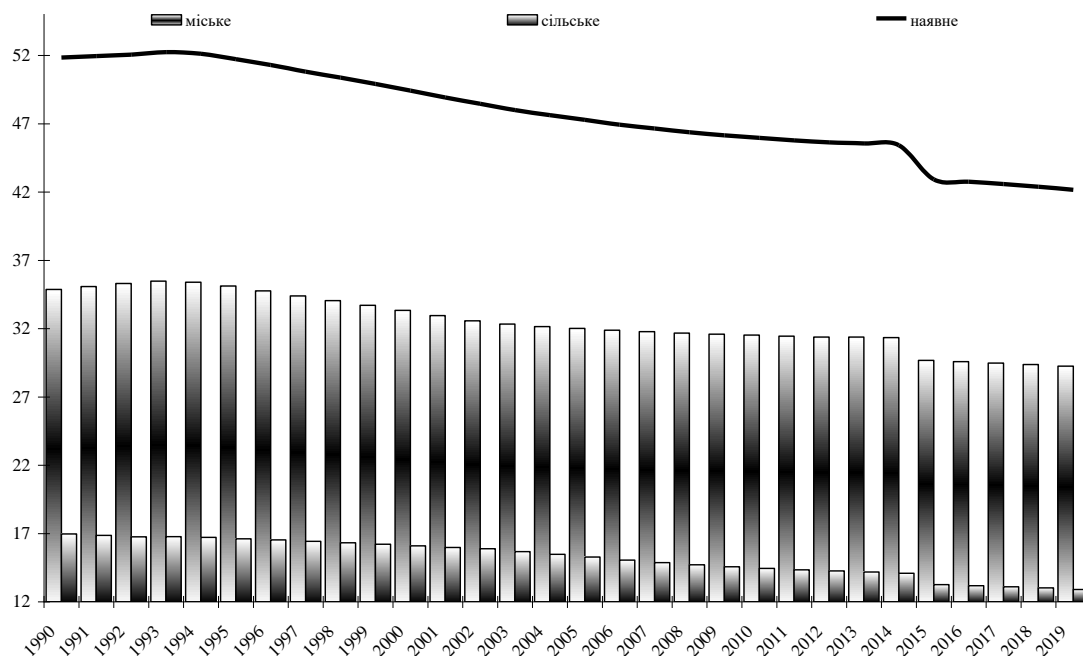

Рисунок 1. Чисельність наявного населення України в 1990–2019 роках, млн осіб

Джерело: побудовано автором за даними Державної служби статистики України [10].

З 1991 року природний приріст поселення був стійко негативним: мінімальне

скорочення обсягом 39,1 тис осіб спостерігалось в 1991 році, максимальне ж – 373,0 тис осіб – в 2000 році. Міграційний приріст впродовж аналізованого періоду характеризувався значно більшими флуктуаціями. Максимальний склав +287,8 тис осіб у 1992 році (що було прямо пов'язано з встановленням державності, а також міжнародною міграцією, обумовленою інституційними причинами), а мінімальний становив –169,2 тис осіб у 1996 році. Подібні шоківі демографічні флуктуації супроводжувалися вкрай різкими змінами базових показників соціоекономічного стану країни.

Середнє природне скорочення населення впродовж періоду становило 240,2 тис осіб, максимальні усереднені обсяги склали –314,3 тис осіб в період 1995–1999 років. Цьому інтервалу також характерна й найбільша еміграція, віддзеркалена абсолютним механічним скороченням чисельності населення на 145,4 тис осіб. Водночас можна прослідкувати залежності між основними демографічними й макроекономічними показниками. Період 1991–1996 років характеризувався піковими значеннями індексу споживчих цін (максимум – 10 256,00 % у 1993 році) та водночас критичним скороченням реального ВВП як в абсолютному вираженні, так і на душу населення (у 1994 році 77,1 % і 77,4 % відповідно), мінімальною середньою очікуваною тривалістю життя при народженні (66,79 років у 1995 році), а також максимальною захворюваністю у суспільстві (33 833 випадки вперше зареєстрованих хвороб). Водночас у 1990–1995 роки середня чисельність економічно активного населення також була максимальною, становлячи 34 232,1 тис осіб. Надалі вказаний індикатор мав стійку спадну динаміку, досягнувши в 2019 році мінімуму – 28 468,0 тис осіб (близько 83,00 % від відповідного показника 1990 року).

З метою комплексного розгляду демографічних характеристик України, нами проаналізовано відповідні показники для обраних країн, географічно та історично приналежних до регіону Східної та Центральної Європи, зокрема це: Білорусь, Болгарія, Вірменія, Грузія, Естонія, Латвія, Литва, Молдова, Польща, Росія, Румунія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Хорватія, Чехія. Одержані результати представлені в таблиці 1.

Таблиця 1

Основні соціально-демографічні характеристики України і держав Східної та Центральної Європи у 1990–2018 роках

	Річний темп зміни чисельності населення, %	Рівень народжуваності, дітей на 1 жінку	Середня очікувана тривалість життя, років	Рівень смертності, смертей на 1000 осіб		Демографічне навантаження, %		
				чол.	жін.	заг.	до 15 р.	старше 65 р.
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Білорусь	–0,24	1,48	70,11	334,78	117,61	46,07	26,32	19,76
Болгарія	–0,81	1,42	72,56	224,48	95,25	48,63	23,08	25,55
Вірменія	–0,62	1,85	71,70	200,39	93,76	51,33	36,28	15,05
Грузія	–0,87	1,86	70,86	242,26	92,72	50,57	30,75	19,83
Естонія	–0,59	1,53	72,32	272,46	97,14	50,30	26,21	24,09
Латвія	–1,12	1,45	71,04	314,32	116,69	50,03	25,52	24,51

Продовження таблиці 1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Литва	-0,96	1,54	71,86	303,53	106,28	50,03	27,05	22,98
Молдова	-0,13	1,52	68,46	294,00	139,04	44,44	30,47	13,96
Польща	0,00	1,47	74,45	209,11	80,66	45,99	27,14	18,84
Росія	-0,08	1,47	67,56	409,21	150,37	44,60	26,04	18,56
Румунія	-0,60	1,46	71,89	226,13	98,46	47,79	26,45	21,33
Словаччина	0,11	1,45	74,01	204,37	79,61	44,44	27,11	17,33
Словенія	0,12	1,39	77,03	155,20	67,02	44,75	22,95	21,81
Угорщина	-0,24	1,43	72,46	249,24	107,24	47,12	24,07	23,05
Україна	-0,51	1,39	69,01	359,84	134,10	45,91	24,43	21,48
Хорватія	-0,53	1,49	74,63	160,90	66,32	49,07	24,68	24,39
Чехія	0,09	1,42	75,64	158,39	70,21	45,62	23,91	21,70
Центральна та Східна Європа	-0,41	1,51	72,09	250,45	99,35	47,45	26,62	20,84

Джерело: розраховано та побудовано автором за даними Світового банку [11].

Середньорічне скорочення чисельності населення України в період 1990–2018 років склало 0,51 %; максимальний спад на рівні 1,01 % відмічено у 2000–2001 роках, у 1990–1993 роках, попри дію несприятливих соціально-економічних чинників, чисельність постійного населення України помірно зростала, зокрема завдяки міграційному приросту, про що йшлося вище. Максимальний приріст на рівні 0,29 % зафіксовано у 1992 році, мінімальний – 0,06 % у 1993 році. В той же час у трьох країнах – Чехії, Словаччині та Словенії – зафіксовано приріст чисельності населення, однак, зі співставним із вітчизняним демографічним навантаженням (відповідно 45,62 %, 44,44 % і 44,75 % проти 45,91 %).

Як засвідчує статистика, народжуваність в Україні впродовж всього періоду аналізу була дещо нижчою, ніж обраному регіоні, та значно поступалася світовим показником. Так, середнє для обраної групи значення індикатора в 1990–2017 роках скоротилося з 1,97 до 1,59, сягнувши мінімуму – 1,30 – у 2001–2002 роках. У відповідному інтервалі загальносвітовий показник стійко знижувався з 3,25 до 2,43. При максимальному наближенні до середнього регіонального індикатора у 2012–2013 роках, загальний рівень народжуваності в Україні був помітно нижчим за планетарний тренд.

З огляду на демографічну стійкість будь-які флуктуації показника народжуваності мають диферентні наслідки для динаміки економічного зростання. Ріст народжуваності у транзитивних економіках призводить до суттєвих змін поведінки домогосподарств: стрімке зростання обсягів поточних споживчих витрат здебільшого супроводжується зниженням заощаджень та інвестицій. Водночас фактична композиція витрат домогосподарств потребує спеціального дослідження. Так, витратні статті пов'язані з формуванням освітнього і культурного рівня, охорони здоров'я тощо мають розглядатися у якості інвестицій у людський капітал. Наслідки вказаних тенденцій можуть для економіки суттєво різнятися, враховуючи як вихідний її стан на момент акселерації народжуваності, так і фазу господарського циклу тощо. Про цьому ріст індикатора народжуваності в поточний момент часу прямо пов'язаний із майбутніми обсягами економічно активного населення. З іншого боку, стійке скорочення

народжуваності у довготривалій перспективі (15 років) призводить до росту індикатора демографічного навантаження.

Важливим є не лише коефіцієнт народжуваності, а розподіл породілей за віком, що опосередковано свідчить і про здатність надати новонародженим необхідні догляд, піклування й, в перспективі, освіту, і про стан здоров'я новонароджених. Середня чисельність живонароджених малят на 1000 жінок постійного населення в 2010–2018 роках, що склала 42,8 осіб, перевищила як середнє значення 39,8 для інтегрального періоду, так і відповідний показник для 1990–1999 років – 41,3. Сутнісні зміни відбулися у віковій структурі породілей. Співставляючи часові інтервали 1990–1999 і 2010–2018 років, слід відзначити, що більш як у 2 рази (26,1 проти 52,6) скоротився показник народжуваності для вікової страти 15–19 років, водночас приблизно подвоївся відповідний індикатор для вікових страт 30–34 роки (58,3 проти 30,8, середнє значення – 41,9), 35–39 років (26,2 проти 11,1, середнє – 16,7), 40–44 років (5,3 проти 2,4, у середньому – 3,3). Цей показник зріс у 4 рази навіть для найстаршої вікової страти понад 45 років (0,4 проти 0,1), однак залишився низьким.

Зафіксований ріст середнього віку вітчизняних породілей, обумовлений одночасно як демографічними, так соціально-економічними чинниками: 1) принциповим переглядом соціокультурної парадигми відповідно до сучасних загальноєвропейських трендів гендерного рівноправ'я; 2) ростом якості послуг репродуктивної медицини; 3) змінами суспільної поведінки відповідно до загальної флуктуації середньої очікуваної тривалості життя. Водночас спостерігалися і негативні тенденції, пов'язані зі старінням нації, зниженням абсолютної чисельності її економічно активної страти, високим рівнем захворюваності, недостатніми обсягами ВВП на душу населення і реальними доходами тощо. Зміни календаря народжуваності в Україні мають ті ж характеристики, що в більшості країн досліджуваного регіону, однак розпочалися з певним запізненням у порівнянні з ними [8].

Середня очікувана тривалість життя при народженні (див. табл. 1) є центральним індикатором якості життя населення та безпосередньо враховується при обчисленні ІРЛ. Середня тривалість життя суттєво скорочувалася впродовж двох інтервалів в межах періоду аналізу: у 1990–1995 років (з 70,42 до 66,79 років) і 1998–2000 років (з 68,5 до 67,72 років). Наразі, починаючи з 2002 року, намітилася переважно позитивна тенденція даного показника, що у 2018 році (71,76) суттєво перевищував показник 1990 року на 1,34 року. Індикатор був волатильним, із максимальним спадом 1,29 % у 1995 році та максимальним зростанням 1,66 % у 2010 році.

Слід відзначити стійке перевищення тривалості життя жінок, порівняно з чоловіками. Для жінок даний індикатор впродовж періоду аналізу коливався в межах від 74,82 до 76,72 років, досягнувши мінімуму (72,54) у 1995 році, максимуму (76,78) у 2018 році, при середньому значенні – 74,56 років. Волатильність показника досить незначна: максимальний приріст на рівні 0,89 % зафіксовано у 1998 році, найбільше скорочення – 0,85 % – у 1993 році. Середня ж тривалість життя чоловіків в Україні склала 63,89 року за весь аналізований період, була найменшою у 1995 році (61,22 роки) та найвищою у 2018 році (67,02 роки). Водночас даний показник виявився значно волатильнішим: максимальне скорочення – 1,88 % зафіксовано у 1995 році, максимальне зростання на рівні 2,34 % – у 2010 році. Суттєві розбіжності тривалості життя жінок та чоловіків можуть бути раціонально пояснені комплексом причин, зокрема умовами праці, виробничим травматизмом, стилем життя (зокрема й схильністю до споживання нікотину та алкоголю) тощо. При цьому слід відзначити, що впродовж всього періоду 1990–2018 років середня очікувана тривалість життя населення (як чоловічого, так і

жіночого) стійко перевищувала пенсійний вік. Окремого дослідження потребують умови та якість життя населення України старшої вікової страти при реалізації положень вище названих стратегічних документів.

Водночас середня тривалість життя для регіону Центральної та Східної Європи складає 72,09 роки. Найдовше живуть у Словенії, Чехії та Хорватії – 77,03, 75,64 і 74,63 роки відповідно, тоді як найкоротшою середня очікувана тривалість життя при народженні виявилася в Росії (67,56) і Молдові (68,46). Загалом регіон характеризується доволі помірною тривалістю життя, лише в Словенії даний індикатор з 2012 року перевищив 80 років та зріс з 80,12 до 81,18 у 2016–2016 роках. Зростання середньої очікуваної тривалості життя супроводжується диферентними наслідками, збільшуючи рівень життя та суттєво підвищуючи навантаження на систему соціального забезпечення.

Показник тривалості життя прямо пов'язаний з рівнем смертності, що у міжнародній практиці визначається окремо для немовлят та для дорослого населення. Смертність немовлят до 1 року здебільшого трактується у якості незворотних демографічних втрат, вона є об'єктом регулювання «Стратегії демографічного розвитку». Варто зазначити, що загальна кількість смертей немовлят впродовж періоду 1990–2018 років суттєво скоротилася в 3,56 рази з 8525 (4997 хлопчиків та 3528 дівчат) до 2397 (1344 хлопчиків і 1053 дівчинки) відповідно. З 2007 року відмічається стійка спадна динаміка показника, що посвідчує покращення якості медичних послуг пре- та постнатального періоду. Показник прямо пов'язаний з народжуваністю, тому його скорочення пояснюється також зниженням чисельності народжених.

Смертність дорослого населення визначається, виходячи з кількості зареєстрованих в країні протягом року смертей чоловіків та жінок на 1000 осіб дорослого населення відповідної статі. Найвищий середній рівень смертності чоловіків за період аналізу характерний для Росії (409,21), України (359,84) і Білорусі (334,78), що значно перевищує середній індикатор для регіону – 250,45. Найнижчий рівень властивий для Чехії (158,39) та Словенії (155,20). Впродовж аналізованого періоду в багатьох країнах регіону показник значно поліпшено, так в Угорщині смертність скоротилася з 305,09 у 1990 році до 168,06 у 2017 році, в Естонії – з 300,01 до 154,54 відповідно. Найвищою жіноча смертність є в Росії (150,37), Молдові (139,04) і Україні (134,10), що перевищує середній індикатор – 99,35. Найнижчий рівень властивий для Словенії (67,02) і Хорватії (66,32). Надвисока смертність чоловіків та висока смертність жінок в Україні є однією з причин незадовільного значення показника середньої очікуваної тривалості життя, що очевидно може бути оптимізована із застосуванням системи економічних та інституційних важелів і механізмів.

Впродовж періоду 1990–2004 років найпоширенішою причиною смерті були серцево-судинні захворювання, що становили 58,2 % зареєстрованих випадків. В 13,5 % зафіксованих кейсів громадяни нашої держави помирали від різномірних новоутворень (зокрема у 13,4 % від генеральної сукупності – злоякісних); нещасних випадків, струсів і травм – 9,7 % смертей (при цьому 1,2 % генеральної сукупності – від алкоголю); захворювань органів дихання – 5,1 %. З 2005 року у вітчизняній практиці застосовується Міжнародна статистична класифікація хвороб та споріднених проблем охорони громадського здоров'я (10-го перегляду). За останньою редакцією у 2005–2018 роках хвороби серцево-судинної системи (I00–I99) склали 65,5% причин загибелі. Найвагомішими за черговістю причинами смерті громадян України надалі виявилися: – доброякісні і злоякісні новоутворення (C00–D48) – 12,9 %; – зовнішні причини (C00–D48) – 6,9 %; – хвороби органів травлення (K00–K93); – хвороби систем органів дихання

(J00–J99) – 2,8 %; деякі інфекційні та паразитарні хвороби (A00–B99) – 2,0 %: – інші причини – 5,9 %. Вказані обставини різняться за своєю генезою, тому за умов стратегічного планування у фокусі соціально-демографічної політики має перебувати комплекс профілактичних та оперативних заходів, спрямованих на зниження і попередження відповідної передчасної смертності, зокрема у суспільній страті економічно активного населення.

Емпіричний досвід вказує на невідповідність вітчизняних тенденцій рівня смертності як більшості розвинених, так і транзитивних економік, зокрема держав регіону Центральної і Східної Європи, що зіштовхнулися на початку 1990–х з аналогічними проблемами трансформації господарської парадигми, т. ч. й фундаментальними змінами поведінки мікроекономічних суб'єктів. Особливістю смертності в Україні є колосальний гендерний розрив її режимів: стійке переважання (подекуди в 2,5 рази) смертності чоловіків над смертністю жінок. В зв'язку з цим можна стверджувати, що рівень смертності обох статей в Україні може та має бути значно знижений, однак абсолютно неприйнятний показник для дорослого чоловічого населення потребує стратегічного регулювання з боку держави.

Ситуація щодо смертності населення України, особливо економічно активної його соціальної страти, може бути вирішена шляхом раціонального поєднання інструментів та механізмів забезпечення демографічної стійкості. З одного боку, принципового поліпшення потребує система надання послуг охорони здоров'я, враховуючи одночасно її публічний і приватний сегменти. Вказана система вимагає перегляду доктрини освіти, підвищення кваліфікації медпрацівників згідно європейських і світових стандартів, зміни принципу фінансування бюджетних медичних установ, зокрема й розширення їх паракommerційного потенціалу [12–16]. З іншого боку, наразі доцільним є комплекс пропагандистських заходів щодо формування здорового способу життя, рухової активності, фізичного виховання і спорту, профілактики шкідливих звичок (зокрема тих, що спричиняють хвороби серцево-судинної, дихальної систем), проведення навчань і консультаційно-роз'яснювальної роботи. При тому за оцінкою ВООЗ індивідуальна та суспільна захворюваність на 15–20 % залежить від генетики та спадковості, на 20–25 % – від стану екології, на 10 % – від якості системи охорони здоров'я та на 50 %.

Через об'єктивну неможливість проконтролювати дотримання вказаних рекомендацій, пропагандистські заходи доцільно поєднувати, наприклад, з інструментарієм фіскального регулювання, зокрема шляхом гармонізації ставок акцизного оподаткування тютюнових виробів та алкоголю. Відповідні зобов'язання Україна взяла на себе, підписуючи «Угоду про асоціацію з Європейським Союзом». Іншим важливим аспектом зниження смертності, покращення стану здоров'я репродуктивної вікової страти населення та подовження тривалості життя є удосконалення техніки безпеки на виробництві (створення належного термічного та санітарно-гігієнічного режиму) та в побуті.

Хоча демографічне навантаження не може прямо співвідноситися ні з пропонованою нами категорією демографічної стійкості, ні з концептом демографічного переходу, однак є визначальним індикатором спроможності населення партикулярної країни забезпечувати достатній для розширеного суспільного відтворення обсяг виробництва, оптимізувати його структуру. По-перше, в категорії демографічної стійкості наразі присутня сукупна потенційна спроможність суспільства створювати додану вартість, тобто його інтегральна продуктивність. По-друге, середня продуктивність різних вікових страт населення об'єктивно є неспівставною, тому здебільшого нижче демографічне навантаження співвідноситься із кращим результатом

суспільного виробництва. Середнє демографічне навантаження у розрізі адміністративно-територіальних одиниць України в 1990–2019 роках (для АР Крим, м. Севастополя – у 1990–2013 роках, для Донецької і Луганської областей – з 2014 року, враховуючи тимчасово окуповані території) подано на рисунку 2.

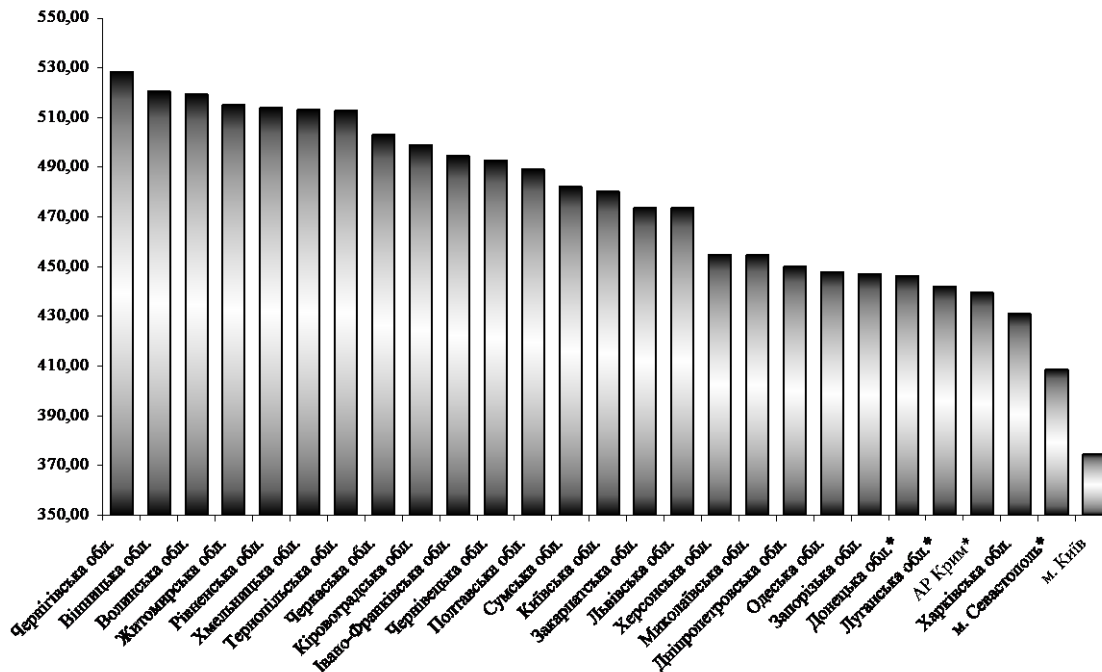

Рисунок. 2. Загальне демографічне навантаження адміністративно-територіальних одиниць України у 1990–2019 роках, кількість осіб віком 0–14 років та 65 років і старше на 1000 осіб віком 15–64 роки

* Без врахування даних щодо тимчасово окупованих територій України у 2014–2019 роках
Джерело: побудовано автором за даними Державної служби статистики України [10].

Серед усіх адміністративно-територіальних одиниць України впродовж періоду 1990–2019 років за демографічним навантаженням виділено три групи із: 1) помірним (до 431 осіб віком молодше 14 років включно та понад 65 років на 1000 осіб віку 15–64); 2) середнім (432–481 особа); високим (понад 482 особи) показником. До першої групи віднесено міста Київ і Севастополь, Харківську область; до другої групи – АР Крим, Донецьку і Луганську, Запорізьку, Одеську, Львівську, Дніпропетровську, Миколаївську, Херсонську, Закарпатську і Київську області. Решта адміністративно-територіальних одиниць характеризувалася досить високим демографічним навантаженням. Найвище середнє демографічне навантаження зафіксовано у Чернігівській (528,43), Вінницькій (520,43) і Волинській (519,27) областях. При цьому динаміка показника впродовж періоду для вказаних регіонів неоднозначна. Загалом, найвищі значення демографічного навантаження спостерігалися в 1990-ті роки. Доцільним є також розгляд структури вказаного показника.

Згідно аналізу демографічного навантаження особами віком 0–14 років виділено 3 групи із: 1) низьким (до 251 особи віком молодше 14 років включно на 1000 осіб віку 15–64); 2) середнім (252–290 осіб); 4) високим (більше 291 особи) показником. До групи із низьким увійшли Харківська, Сумська, Чернігівська, Запорізька, Полтавська, Дніпропетровська, Черкаська області, м. Київ, а також м. Севастополь, Донецька та

Луганська області, враховуючи статистичні дані до 2014 року. Високим індикатор вився у Івано-Франківській, Волинській, Закарпатській та Рівненській областях. Аналіз демографічного навантаження особами віком 65 років і старше також дозволив виділити 3 групи із: 1) низьким (до 201 особи віком понад 65 років на 1000 осіб віку 15–64); 2) середнім (202–250 осіб); 4) високим (більше 251 особи) рівнем. До групи із низьким показником увійшли Закарпатська, Рівненська, Херсонська, Одеська, Івано-Франківська та Львівська області, м. Київ, а також м. Севастополь та АР Крим, враховуючи дані до 2014 року. Високим індикатор був у Сумській, Полтавській, Черкаській, Вінницькій та Чернігівській областях.

Проведений аналіз дозволяє виділити два диференти та не завжди комплементарні на практиці чинники високого загального демографічного навантаження: значні частки малолітнього і старшого населення. Наслідки такого демографічного навантаження також принципово різняться. За умов низької інституційної спроможності сфер охорони громадського здоров'я і надання соціальних послуг надмірне демографічне навантаження особами старшого віку призводить до зниження ефективності функціонування національної економіки. Але стратегічне регулювання основних детермінант здоров'я і довголіття населення, дотичне до концепції демографічного дивіденду, дозволяє забезпечувати достатню продуктивність суспільного виробництва навіть у умовах високого навантаження вказаного типу.

Демографічне навантаження малолітніми особами має іншу генезу, хоча й змінює фінансову поведінку домогосподарств, але опосередковано через зростання споживчих витрат акселерує суспільне виробництво, може спонукати економічне зростання у середньостроковій перспективі [16]. Збільшення витрат домогосподарств на духовний і фізичний розвиток є інвестиціями у інтелектуальний капітал, що відповідає стратегічним завданням росту.

Вказані соціально-демографічні характеристики визначають властивий даному періоду розвитку економічний профіль суспільства. Хоча частина питань окресленого спектру перебуває поза межами прямого державного регулювання, всі без винятку демографічні детермінанти можуть бути скореговані опосередковано із застосуванням відповідного інституційного інструментарію. Важливим елементом останнього є адекватна інституційна база зі стратегічним горизонтом [17].

Впродовж періоду 1990–2018 років чисельність та структура населення України змінилася докорінно. І якщо за окремими параметрами (наприклад, динамікою коефіцієнта та календаря народжуваності) наша держава характеризувалася тими ж тенденціями, що і розвинені та емерджентні економіки регіону Центральної та східної Європи і світу, то показники тривалості життя та, особливо, смертності, в Україні виявилися чи не найгіршими у вибірці. Очевидно, частково ситуація може бути виправлена через реалізацію виваженої міграційної політики, однак механічний приріст населення не є універсальним компенсатором, необхідним для забезпечення демографічної стійкості. Генеральною задачею стратегічного регулювання в контексті забезпечення економічного розвитку та оптимізації пропорцій суспільного виробництва є регулювання системи демографічних детермінант. Оскільки останні традиційно визначаються економічними суб'єктами, на мікрорівні, а прямий вплив інституцій публічного адміністрування є не лише неможливим, а й небажаним, мова йде про опосередковане регулювання.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Демографічні фактори є одними з ключових для забезпечення стійкого розвитку економіки. Скорочення

чисельності населення України впродовж 1990–2019 років на 9,7 млн осіб обумовлено не лише природними чинниками, а й недосконалою і недостатньо системною державною економічною політикою. Середня тривалість життя в Україні є нижчою на 3 роки, ніж середнє значення у вибірці Центральної та Східної Європи, та на понад 5 років, чим у Польщі, хоча на початку аналізованого періоду дані показники були тотожні. Пріоритетами реалізації демографічної політики має бути стійке збільшення тривалості життя; зниження смертності населення всіх вікових страт, зокрема працездатного віку, а також дітей; протидія масштабному перманентному відтоку працездатної молоді з метою мінімізації його негативного впливу на виробничий і репродуктивний потенціал суспільства. Означені питання потребують ухвалення довгострокової стратегії соціально-економічного розвитку, з чіткою детермінацією суспільних пріоритетів, моделей інтенсифікації економічного зростання, що має позначитись на збільшенні рівня доходів населення та фінансуванні галузей суспільного виробництва.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Bloom, D. E., and Freeman R. B. (1988). Economic Development and the Timing and Components of Population Growth. *Journal of Policy Modeling*, vol. 10 (1), pp. 57–81.
2. Bloom, D. E., Sachs, J. D., Collier, P., and Udry, C. (1998). Geography, demography, and economic growth in Africa. *Brookings papers on economic activity*, vol. 2, pp. 207–295.
3. Kelley, A. C., and Schmidt, R. M. (1995). Aggregate population and economic growth correlations : the role of the components of demographic change. *Demography*, vol. 32 (4), pp. 543–555.
4. Lindh, T., and Malmberg, B. (1998). Age structure and inflation – a Wicksellian interpretation of the OECD data. *Journal of Economic Behavior & Organization*, vol. 36 (1), pp. 19–37.
5. Козловський С. В. Концепція управління стійкість сучасної економічної системи як основа забезпечення її розвитку / С. В. Козловський, О. В. Рудковський, А. В. Козловський // *Економіка та держава*. – 2017. – № 12. – С. 4 – 8.
6. Козловський С. В. Забезпечення стійкості та розвитку сучасних економічних систем : монографія. – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. – 554 с.
7. Курило І. О. Народжуваність та материнство в Україні : регіональний аспект / І. О. Курило, С. Ю. Аксьонова, Б. О. Крімер // *Демографія та соціальна економіка*. – 2016. – № 1. – С. 65–79.
8. Либанова Э. М. Демографические сдвиги в контексте социального развития / Э. М. Либанова // *Демографія та соціальна економіка*. – 2014. – № 1. – С. 9–23.
9. Пирожков С. І. Демографічний розвиток України : сучасне та майбутнє / С. І. Пирожков // *Вісник НАН України*. – 2006. – № 1. – С. 59–64.
10. Державна служба статистики України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
11. The World Bank [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.worldbank.org.
12. Пасічний М. Методологічні засади формування фінансової політики країни. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2018. № 3. С. 116–130.
13. Pasichnyi, M. (2017). Empirical study of the fiscal policy impact on economic growth. *Problems and Perspectives in Management*, vol. 15 (3), pp. 316–322. doi : [http://dx.doi.org/10.21511/ppm.15\(3-2\).2017.01](http://dx.doi.org/10.21511/ppm.15(3-2).2017.01).
14. Pasichnyi, M., Kaneva, T., Ruban, M., Nepytyaliuk, A. (2019). The impact of fiscal decentralization on economic development. *Investment Management and Financial Innovations*, 16 (3), 29–39. [https://doi.org/10.21511/imfi.16\(3\).2019.04](https://doi.org/10.21511/imfi.16(3).2019.04)

15. Пасічний М. Д. Фінансова політика держави : монографія / М. Д. Пасічний. – Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2019. – 440 с.
16. Пасічний М. Д. Податкова політика України в сучасних умовах // Вісник Одеського національного університету. Серія: Економіка. – 2016. – № 21, Вип. 7 (2). – С. 123–128.
17. Barro, R. J. (1990). Government spending in a simple model of endogeneous growth. *Journal of political economy*, 98 (5, Part 2), 103–125. doi:10.1086/261726.

REFERENCES

1. Bloom, D. E., & Freeman R. B. (1988). Economic Development and the Timing and Components of Population Growth. *Journal of Policy Modeling*, 10(1), 57–81.
2. Bloom, D. E., Sachs, J. D., Collier, P., & Udry, C. (1998). Geography, demography, and economic growth in Africa. *Brookings papers on economic activity*, 2, 207–295.
3. Kelley, A. C., & Schmidt, R. M. (1995). Aggregate population and economic growth correlations : the role of the components of demographic change. *Demography*, 32(4), 543–555.
4. Lindh, T., & Malmberg, B. (1998). Age structure and inflation – a Wicksellian interpretation of the OECD data. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 36(1), 19–37.
5. Kozlovskyj, S. V., Rudkovskyj A. V., & Kozlovskyj O. V. (2017). The management concept of the sustainability of the modern economic system as a basis for ensuring its development. *Ekonomika ta derzhava – Economy and the state*, 12, 4–8.
6. Kozlovskyj, S. V. (2017). *Ensuring the sustainability and development of modern economic systems*. Vinnytsia, LLC "Nilan-LTD".
7. Kurylo, I. O., Aksonova, S. Yu., Krimer, V. O (2016) Birth rate and motherhood in Ukraine : regional aspect. *Demography and social economy*, 1, 65–79.
8. Libanova, E. M. (2014). Demographic shifts in the context of social development. *Demography and social economy*, 1, 9–23.
9. Pirozhkov, S. I. (2006). Demographic development of Ukraine : the present and the future. *Visnyk of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 1, 59–64.
10. State Statistics Service of Ukraine. URL. : <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
11. The World Bank. URL. www.worldbank.org.
12. Pasichnyi, M. D. (2018) Methodological bases of formation of financial policy of the country. *Foreign trade: economics, finance, law*, 3(98), 116–130.
13. Pasichnyi, M. (2017). Empirical study of the fiscal policy impact on economic growth. *Problems and Perspectives in Management*, 15(3), 316–322. doi : [http://dx.doi.org/10.21511/ppm.15\(3-2\).2017.01](http://dx.doi.org/10.21511/ppm.15(3-2).2017.01).
14. Pasichnyi, M., Kaneva, T., Ruban, M., Nepytyaliuk, A. (2019). The impact of fiscal decentralization on economic development. *Investment Management and Financial Innovations*, 16(3), 29–39. [https://doi.org/10.21511/imfi.16\(3\).2019.04](https://doi.org/10.21511/imfi.16(3).2019.04)
15. Pasichnyi, M. D. (2019). *Government financial policy*. KNUTE, Kyiv.
16. Pasichnyi, M. D. (2016) Tax policy of Ukraine in modern conditions. *Bulletin of Odessa National University. Series: Economics*, 21, 7(2), 123–128.
17. Barro, R. J. (1990). Government spending in a simple model of endogeneous growth. *Journal of political economy*, 98(5, Part 2), 103–125. <https://doi.org/10.1086/261726>.